

токультурності, віддаючи належне й матеріальній допомозі, в тому, що вона ґрунтує юридичні засади для такої діяльності й узаконює її.

З цією обставиною, а також з феноменом етнічного ренесансу в Канаді ми пов'язуємо існування великої кількості аматорських колективів української громади Канади — танцювальних гуртків, жіночих, чоловічих, дитячих хорів, струнних, духових та мандолінних оркестрів. Найбільш відомі серед них — і не лише в Канаді, а й за її межами — танцювальні гуртки «Полтава» (Реджайна), «Каменярі» (Едмонтон), «Зоя» (Ванкувер), «Трембіта» (Едмонтон), «Гопак» (Калгарі), «Веселка» (Вінніпег), «Кобзар» (Ванкувер), «Довбуш» (Ванкувер). Тільки у трьох степових провінціях Канади — Саскачеван, Манітоба, Альберта — існує 150 танцювальних груп, в яких налічується 10 тис. учасників²⁸.

Українцям та їхнім нащадкам впродовж століття вдалося витримати асимілятивний натиск канадського суспільства, відстояти національну ідентичність, культурну самобутність й знайти своє, гідне місце в багатонаціональній державі. Шлях цей був важкий і складний. Наші земляки починали життя в Канаді далеко не за сприятливих умов (та й не завжди нове середовище прихильно до них ставилося). До того ж, практично до недавнього часу вони мали досить обмежені зв'язки із землею батьків, що за будь-яких обставин лишалася генератором української етнічності.

Відзначаючи цього року 100-річчя поселення українців в Канаді, ми вдивляємось в майбутнє. Чи здатні українські канадці в другому сторіччі зберегти досягнення своїх предків на культурно-освітній ниві? Це значною мірою залежатиме від їхніх зусиль. Вивчаючи діяльність української громади, можна констатувати — така робота ведеться. Успіх справи залежить і від позицій України, її ставлення до колишніх співвітчизників та їхніх нащадків.

Одержано 7.05.91

Авторы этой статьи рассказывают о том, как украинским канадцам удалось сохранить язык своих предков, их традиции, а также о деятельности в культурно-творческой сфере.

²⁸ Там же.— С. 20.

125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Р. Я. Пиріг (Київ)

М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.)*

Висвітлюються останні роки життя М. С. Грушевського на Україні, показано хід боротьби проти нього з боку офіційної історіографії.

В ОПАЛІ

З 1929 р. прізвище Грушевського майже не зустрічалося у протоколах засідань Політбюро ЦК КП(б)У. Тон офіційної критики на адресу історика ще був відносно спокійним і стосувався переважно його наукової

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 4, 5, 7, 8.

діяльності. Основний ідеологічний удар у цей час спрямовувався проти Єфремова та групи українських інтелігентів — членів так званої «Спільки визволення України», сфальсифікованою справою якої активно займалося ДПУ.

Іншою причиною «неуваги» до Грушевського стала дискусія з приводу схеми історії України, запропонованої Яворським, яка проходила у травні 1929 р. на історичному відділі Українського інституту марксизму. Імпульсом до неї стала суперечка Яворського з представниками школи Покровського на всесоюзному з'їзді істориків-марксистів. Критика концепції Яворського у союзній пресі, яка розпочалася невдовзі, викликала наукову дискусію з політичним відтінком і згодом була використана для репресій проти вченого¹.

На перший погляд може здатися дивним, що кампанія була розгорнута саме проти Яворського. Адже з 20-х років він став провідним українським радянським істориком і успішно виконував відповідальне ідеологічне завдання — створення офіційного підручника з історії України, в якому б з марксистських позицій висвітлювалося минуле українського народу. Це було конче необхідно для «витіснення» широко відомої в республіці «Історії України-Руси» Грушевського.

Яворський написав підручники з історії для вузів і шкіл, що витримали кілька видань, були перекладені на польську та інші мови, як офіційні навчальні посібники, схвалені Наркомосом УСРР². Він фактично став одним з піонерів марксистської історіографії України з притаманними їй початковому періоду недоліками та помилками. Складалася школа Яворського, яка конкурувала з старою (і небезпечною з точки зору ідеологічної) школою Грушевського. Свідченням повної довіри до вченого з боку офіційної влади було призначення його керівником Укрнауки, членом колегії Наркомату освіти. Одночасно він обіймав ще кілька науково-організаційних та громадських посад.

За таких обставин більш логічним і обґрунтованим виглядав початок активної боротьби проти Грушевського, ніж проти Яворського. Однак, на думку керівництва союзного «історичного фронту», схема історії України, запропонована останнім, не вкладалася в рамки «Короткого курсу історії ВКП(б)». Не слід ігнорувати й особисту неприязнь до вченого з боку Покровського, який очолював радянську делегацію на VI міжнародному конгресі істориків у Норвегії. До її складу входив і Яворський.

Дискусія про схему історії України Яворського заслуговує на спеціальне дослідження. В даному повідомленні в основному висвітлюються ті аспекти, які проливають світло на ставлення властей до історіографічної спадщини чи особи Грушевського.*

Найголовніші положення своєї схеми Яворський виклав у коротких тезах. На його думку, дореволюційні історики внаслідок класової обмеженості не могли вирішити питання про схему історичного процесу на Україні. Не змогли цього зробити й українські дореволюційні історики, бо тенденційні інтереси українського націоналізму замінювали наявну класову боротьбу «теорією національно-безкласової нації, що її складала федералістична концепція Костомарова та самостійницький світогляд Грушевського».

¹ Касьянов Г. В. Академік М. І. Яворський: доля вченого // Укр. іст. журн. — 1990. — № 8. — С. 75—86.

² У 1923—1928 рр. вийшли в світ його праці: «Нарис історії України», «Україна в епоху капіталізму», «Нариси з історії революційної боротьби на Україні», «Історія України у стислому нарисі» та ін.

* Дискусія проходила у травні 1929 р., але її матеріали були видані лише через рік (Літопис революції. — 1930. — № 2—5). З огляду на те, що початок її не стенографувався, а матеріали підготовлені «заднім числом», а також, що вступ «Від редакції» містить однозначно негативну оцінку Яворського, можна припустити, що текст публікації був адаптований до ідеологічних потреб.

Яворський вважав, що не завжди справлялася з вирішенням питання про схему української історії і післяжовтнева марксистська історіографія. Вона хоч і перебудувала старі буржуазні концепції історичного процесу Росії за класовим змістом, але конструкцію схеми цього процесу залишила в старих межах, тобто формально-класовий метод не дав можливості диференційовано підійти до розгляду схеми історії України.*

Формально-класовий підхід властивий і декому з українських істориків-марксистів, що не дає змоги врахувати в українській історії її підпорядкованість на певних етапах свого розвитку «польській, австрійській та російській синтетичній дійсності».

Викладаючи своє бачення схеми, Яворський наголошував, що прихильники марксистського методу не можуть в ім'я абстрактної автономності та абсолютної єдності українського історичного процесу ігнорувати його зв'язок і місце серед інших історичних процесів. Торкаючись питання про діалектично-класову природу української нації, автор тез висловився проти штучного обмежування цього процесу за етнографічним принципом.

Загальна схема історії України Яворського зводилася до таких основних періодів:

— боротьба за шляхи феодалізації в умовах автономності (X—XV ст.), що за доби шляхетської диктатури (XVI—XVII ст.) перетворювалася під релігійними гаслами на боротьбу за первісне нагромадження та територіальне самовизначення, яке й вирішила почасти козацька революція 1648 р.;

— первісне нагромадження XVIII ст. організовує у XIX ст. змагання за капіталістичне нагромадження та його національне самовизначення;

— капіталістичне нагромадження з притаманним йому національним антагонізмом породжує свою антитезу — соціалістичне нагромадження, яке у революції 1905 р. знаходить вияв у програмі буржуазно-демократичного визволення від залишків феодалізму та національного гноблення з готовими задатками соціалістичної революції, переростання в яку відбулося у жовтні 1917 р. При цьому пролетарське самовизначення української нації протистояло його дрібнобуржуазній націоналістичній програмі.

Визначив Яворський і основні рушійні сили українського історичного процесу: це — міщанство та козацтво на чолі хліборобської маси проти середньовічного феодалізму, за революцію торговельного капіталу; це — національно-диференційоване міщанство та сільська буржуазія на чолі тієї ж маси проти дворянсько-кріпосницької системи, за буржуазну революцію; це — революційне робітництво разом з російським пролетаріатом у боротьбі за провід селянською революційною масою, з націоналістичною дрібною буржуазією за буржуазно-демократичну революцію; це — зрештою, революційне робітництво України разом з російським пролетаріатом і незаможним селянством проти буржуазії, за класове і національне визволення у соціалістичній революції як частини міжнародної революції.³

Ці положення, як бачимо, дійсно були схематичними, з точки зору марксистської методології — навіть примітивними. Але не слід забувати, що Яворський самостійно намагався відійти від концепції Грушевського і подати марксистське бачення української історії. На наш погляд, саме з кон'юнктурних мотивів він не визнав за Грушевським права на авторство схеми історичного минулого України, бо добре розумів, що навіть найкритичніший розбір її не дав би змоги відкинути звинувачення у схильності до буржуазно-націоналістичних конструкцій.

* У цій тезі міститься критика положень школи Покровського, хоч його прізвище не називається. У виступі Яворського про це говорилося відкрито.

³ Літопис революції.— 1930.— № 2.— С. 269—272.

Дискусія тривала чотири дні — 15, 20, 24, 28 травня 1929 р. У ній взяли участь більш як 10 вчених — М. Волін, І. Гехтман, З. Гуревич, О. Городецька, В. Десняк, Г. Карпенко, С. Мебель, В. Сухино-Хоменко, М. Рубач, М. Свідзінський, Д. Фрід, А. Шпунт та ін.⁴ Це були в основному представники нової генерації істориків-марксистів, які з класових позицій оцінювали історичний процес.

Основними у дискусії стали три проблеми: правомірність критики Яворським школи Покровського; обґрунтованість поглядів Яворського на новітню історію, зокрема на розвиток революційного руху на Україні; ставлення до історичної концепції Грушевського. Хоча про останню фактично не згадувалося у тезах Яворського, учасники дискусії часто торкалися цього питання: одні (їх було мало) — намагаючись захистити, інші — розвінчати лідера українських істориків-марксистів.

Так, В. Десняк підкреслив, що до Яворського була «схема українська буржуазно-націоналістична (М. Грушевський), що фігурувала і повишах (вузах.— Р. П.) і всюди як єдина схема історії України, виконуючи ворожі функції. М. Яворський перший серед нас... протиставив цій схемі низку підручників і праць».

В. Сухино-Хоменко також заперечував твердження Яворського про відсутність схеми історії України, вказавши: «Маєте хоч би, наприклад, буржуазну схему Грушевського». При цьому він наголосив, що остання — «не наша, невірна, немарксистська». Це визнання і спроби захисту Яворського згодом викликали нападки на Сухино-Хоменка. Зокрема, у ході дискусії його звинуватили в тому, що дана ним характеристика революції 1648 р. «сходиться з Грушевським». На що він відповів: «Ну й що ж? Не можемо ж ми відкидати все, що говорять буржуазні історики, коли це правда»*.

Решта критиків Яворського намагалися довести спорідненість його поглядів на українську історію з поглядами Грушевського або звинуватити у примиренському ставленні до буржуазної історіографії. Так, А. Шпунт, хоч і не прямо, звинуватив Яворського у схильності розглядати історію під кутом зору «українського націоналізму», вказав, що формальний підхід веде до визнання безбуржуазності української нації, а це, мовляв, точка зору Грушевського. Г. Карпенко наголосив, що в оцінці Київської Русі Яворський «цілком приєднується до Грушевського» та й з інших проблем йде його стежкою. Ці ж твердження повторив С. Мебель (визнавши історію Київської Русі як складову частину української історії, Яворський відрікся від Покровського і «солідаризувався з Грушевським»).

М. Волін піддав критиці Яворського за недооцінку «сили історичного місця української буржуазної історіографії». Як значні події він назвав відзначення ювілеїв Грушевського, Багалія та Бузескула, а також вихід їх праць, зокрема IX тому «Історії України-Руси».

Дискусія набувала дедалі більш політизованого характеру. Коли бракувало аргументів чи теоретичної підготовки, верх брали емоції, ідеологічне таврування. Дійшло до того, що Яворського зарахували до «сім'ї Грушевського». Учасниця дискусії А. Каретникова після подібного випадку Мебеля зауважила, що той вчинить «цілком етично», коли зайвий у ДПУ, щоб за Яворським встановили нагляд.

Проте, мабуть, найжорстокіший критиці Яворський був підданий у доповіді директора Інституту історії партії і Жовтневої революції на Україні М. Рубача. Він визнав доведену Грушевським самостійність української історії і водночас наголосив на розходженні з останнім «у методі доказу самостійності історії України, в аргументації». Рубач став на захист Покровського, вказавши, що учасники дискусії відійшли

⁴ Там же.— С. 272—326; № 3-4.— С. 176—237; № 5.— С. 289—324.

* Згодом Українське товариство істориків-марксистів розглянуло схему історії України В. Сухино-Хоменка і в спеціальній ухвалі піддало його погляди гострій критиці (Літопис революції.— 1930.— № 5.— С. 430—432).

від основної теми, а Яворського звинуватив перш за все у небажанні викриття буржуазної, дрібнобуржуазної історіографії, їхньої схеми.

Рубач вимагав, щоб Яворський відмовився від твердження про те, що утворення самостійної Української держави було основною проблемою буржуазно-демократичної революції і водночас визнав підпорядкованість національного питання класовому; від теорії «двокуркульства» (класичного куркуля і фермера.— Р.П.) в українському селянстві; від визнання української буржуазії як рушійної сили буржуазно-демократичної революції; від перебільшення ролі Центральної Ради і т. д.

Наприкінці травня 1929 р. за дорученням зав. агітпропом ЦК КП(б)У Хвилі Рубач підготував доповідну записку про підсумки дискусії. Партійному керівництву республіки вона була потрібна для підготовки всеукраїнського з'їзду істориків-марксистів і визначення ставлення до Яворського — свого офіційного історика, який потрапив під вогонь критики голови радянських істориків-марксистів Покровського та його співробітників.

Рубач визнав, що «тов. Яворський має певні заслуги у боротьбі з Грушевським (він витіснив підручник Грушевського своїм небільшовицьким підручником, але, безумовно, кращим для нас, ніж праці Грушевського)». Однак основну увагу автор записки зосередив на розвінчанні помилок Яворського «як ревізіоністської системи поглядів». У більш різкій формі, ніж у вищезгаданій доповіді, Рубач обгрунтував хибність положень Яворського про рушійні сили революції, роль Центральної Ради, питання про двокуркульство та ін. Загалом Рубач кваліфікував погляди Яворського як «розгорнуту праву платформу на історичному фронті». Згодом акценти у змісті «яворщини» будуть дещо змінені, і вона оцінюватиметься як «ворожа лєнінізміві система поглядів націонал-демократичного характеру і змісту, прихована за марксистською фразеологією».

Записка Рубача містила й відповідь на питання: яку ж реакцію викличе дискусія з боку буржуазних істориків? Головним він вважав дати правильну лєнінську настанову в історії, у вихованні нових, марксистських кадрів, а не оглядатися на те, що з приводу різкої критики Яворського «скаже М. С. Грушевський чи інший буржуазний ліберал».

Рубач пропонував зберегти Яворського як історика-комуніста, але не за рахунок пом'якшення і замазування його принципових помилок.⁵ Важко сказати, настільки це побажання було щирим. Проте впевнено можна стверджувати, що розгортання битви на історичному фронті цілком узгоджувалося з пошуком «ворогів» у рамках «теорії» про загострення класової боротьби. На поталу цьому Молохові й приносився історик-марксист Матвій Яворський з усіма його заслугами й недоліками. Каяття у теоретичних «гріхах», відмова від звання академіка*, переїзд до Ленінграда лише на деякий час врятували його від репресій.

Нам не вдалося виявити будь-яких свідчень про ставлення Грушевського до дискусії, хоч у ході її неодноразово згадувалося і про його історичну концепцію. Однак основні стріли критики були спрямовані не проти нього, і академік, мабуть, не вважав за потрібне відповідати. Якщо ризикнути змодельовати ставлення Грушевського, то воно могло бути двояким: з одного боку, дискусія велася між істориками-марксистами з приводу тієї схеми історії України, котрої він не сприймав. З іншого боку, Михайло Сергійович розумів, що безжальна критика Яворського не віщувала нічого хорошего у ставленні офіційної історіографії, яка дедалі впевненіше ставала на ноги, до його власної історичної схеми. Розумів академік і те, що лише його високий науковий авторитет і від-

⁵ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 2920, арк. 1—41.

* Яворський був обраний академіком ВУАН відразу після дискусії, у червні 1929 р., разом з іншими відомими істориками — В. Ігнатівським, М. Є. Слабченком, Д. І. Яворницьким (ЦНА УРСР, ф. Р-251, оп. 1, спр. 31, арк. 23).

сутність висококваліфікованих кадрів офіційних істориків стримують розгортання атаки проти нього.

Восени 1929 р. розгромній критиці було піддано одного з найближчих співробітників Грушевського, завідуючого секцією методології і соціологічного обґрунтування історії Гермайзе. Автор рецензії Гуревич, оцінюючи його статтю про розвиток української історичної науки за останнє десятиліття, звинувачував Гермайзе у псевдомарксизмі, відступі від принципу класового підходу, відмові від боротьби проти української буржуазної історіографії тощо.⁶ Одним з основних аргументів при оцінці позиції Гермайзе було його ставлення до історичної концепції Грушевського.

Гуревич висловлював подив з приводу того, що історик, який зараховує себе до «марксистської фаланги», пишався «Історією України—Руси». На якій підставі? Не подобалася йому й та обставина, що Гермайзе з нагоди ювілею Грушевського разом із іншими підписав вітальну адресу, в якій були такі рядки: «М. Грушевський створив українську науку». На його думку, буржуазно-національний максималізм академіка Грушевського, його націонал-буржуазна концепція історії України—це «світогляд, позбавлений будь-якого компромісу».

Автор рецензії дорікав Гермайзе за заявлену апологетику «глибоко ідеалістичної, еkleктичної школи акад. Грушевського», за те, що він не розуміє, що той був і є одним з ідеологів української дрібної буржуазії та найбільшим провідником її впливу на українському історичному фронті. Самого Гермайзе Гуревич кваліфікував як епігона історичної школи Грушевського.

Ця рецензія була яскравим зразком «таврувальної» критики, коли аргументація підмінялася лайливими епітетами. Весь її зміст свідчив, що удар розрахований не тільки і можливо не стільки проти Гермайзе, як проти Грушевського. Вищі ешелони республіканської влади остаточно відвернулися від нього. Молодий, войовничий загаль істориків-марксистів вбачав в академікові мішень для ідеологічно-наукового биття, хоч і не відчував для цього ще достатніх сил. Ознаки опали Грушевського вимальовувалися дедалі чіткіше.

Незважаючи на складність політичної боротьби, Грушевський продовжував плідну науково-організаційну роботу. Очолювана ним кафедра історії України перетворилася на провідну наукову установу історичного профілю. В її складі функціонували три секції: методології і соціологічного обґрунтування історії (керівник О. Гермайзе), соціальної і політичної історії (керівник О. Грушевський), історії культури (керівник М. Грушевський). При кафедрі діяв кабінет примітивної культури, який очолювала К. Грушевська. Всього у колективі було 15 наукових співробітників.

Велику увагу приділяв Грушевський підготовці зміни. При кафедрі навчалися 14 аспірантів. В цей час успішно захистили кандидатські дисертації О. І. Баранович, М. М. Ткаченко, С. В. Глушко, С. В. Шамрай. Для аспірантів читалися спеціальні курси. Зокрема, М. С. Грушевський вів лекції з сучасної соціології, проблем стародавньої думки, соціальних і культурних течій на Україні. Семінарські заняття з марксизму і лєнізму проводив Гермайзе.⁷

Рамки академічної кафедри, не зв'язаної з вузами, суттєво обмежували можливості розвитку історичних досліджень. Грушевський поставив перед Укрнаукою питання про створення на базі кафедри Історичного інституту. Ця пропозиція була підтримана, але до її практичної реалізації справа не дійшла. Хоч Грушевський, розраховуючи на майбутню реорганізацію, замість трьох секцій створив два відділи: а) історії України; б) примітивної культури і народної творчості. Дру-

⁶ Гуревич З. Псевдомарксизм на службі українського націоналізму // Більшовик України.— 1929.— № 9.— С. 55—69.

⁷ Україна.— 1928.— № 4.— С. 155—160.

гий відділ згодом планувалося також перетворити в самостійний науковий інститут. Очевидно, Грушевський мріяв, щоб його очолила дочка Катерина, яка успішно проводила самостійні дослідження у галузі стародавньої культури, етнографії та фольклору, мала монографічні праці, керувала аспірантами.

Наукові плани кафедри охоплювали дослідження проблем соціально-економічного розвитку України, культурних і політичних процесів, що відбувалися в ній протягом останнього трьохсотліття. Як і раніше, одним з головних завдань залишалося виявлення архівних матеріалів з української тематики. Така робота проводилася у сховищах Москви, Ленінграда, Львова і Кракова.

Однак реалізація цих планів вимагала додаткових коштів. Академія їх не мала, і Грушевський постійно звертався за підтримкою до Харкова, але останнім часом не зустрічав там розуміння. В одному із звітів про роботу кафедри він визнавав, що його клопотання «зіставлялися без розгляду і затвердження».

Те, що не вдавалося зробити працівникам кафедри, певною мірою компенсувалося за рахунок діяльності численних комісій Історичної секції, які очолював Грушевський. У 1928 р. було створено нові комісії — українсько-молдавську, старої історії України, української історіографії. Перша — займалася вивченням культурно-історичних взаємин двох народів. Актуальність цієї проблеми значно зросла з утворенням у складі УСРР Молдавської АСРР. Друга — зосередила зусилля на вивченні проблем прадавньої історії України, Київської Русі. Третя — розпочала роботу з підготовки до видання творчої спадщини В. Б. Антоновича, плануючи опублікувати 8—9 томів праць вченого.

Історична секція та її видання, спрямовувані Грушевським, постійно відзначали пам'ятні дати, пов'язані з життям і діяльністю визначних діячів української науки і літератури. Зокрема, спеціальні наукові сесії були присвячені Шевченкові, Драгоманову, Костомарову, Лазаревському, Максимовичу.

У березні 1928 р. таке засідання проводилося з нагоди двадцятиріччя з дня смерті учителя Грушевського — Володимира Боніфатійовича Антоновича. Вдячний учень виступив з доповіддю на тему «З соціально-національних концепцій Антоновича». Матеріали цього засідання, наукові розвідки про вченого, його епістолярна спадщина потім публікувалися у журналі «Україна».⁸

У листопаді 1928 р. з ініціативи Грушевського було відзначено двадцятиліття заснування Українського наукового товариства у Києві. У доповіді «Велике діло» фундатор товариства оцінив його як суто українське і суто наукове, що пересаджувало на великоукраїнський ґрунт наукову працю, розпочату кількома десятиліттями раніше на ґрунті галицьким. Грушевський поіменно назвав усіх п'ятдесят зачинателів товариства, багатьох з яких на той час вже не було в живих. Присутніх на урочистостях привітала одна з перших його членів Олена Пчілка (О. П. Косач). Матеріали цього наукового засідання також були вміщені у журналі «Україна».⁹

Взагалі цей друкований орган Історичної секції, заснований як науковий журнал українознавства, часто публікував праці Грушевського та представників його історичної школи. Тематика часопису спрямовувалася головним редактором, але була досить різноманітною: статті і замітки з історії соціальної і політичної, культури, археології, етнографії, краєзнавства, мистецтва, мови, літератури. Публікувалися в ньому і матеріали про літературне і громадське життя XIX—початку XX ст.: мемуари, листи, раніше не надруковані твори, архівні документи. Добре працював відділ критики.

⁸ Там же. — № 5. — С. 3—116; № 6. — С. 48—96.

⁹ Там же. — 1929. — № 32. — С. 3—45. З цього року нумерація журналу була не щорічною, а суцільною.

Найбільшою заслугою редколегії журналу слід вважати публікацію творчого доробку істориків доби українського відродження 20-х років. Їх праці були підготовлені на широкій, унікальній, значною мірою втраченій нині архівній базі. Світ побачили чимало безцінних джерел, невідомі літературні твори, багату епістолярія.

Журнал постійно вміщував бібліографічні огляди літератури, яка виходила в республіці, знайомив читачів з новітніми розвідками зарубіжних авторів з проблем слов'янознавства, соціології, суспільної думки. Видання віддало належне пам'яті не тільки, говорячи словами Грушевського, корифеїв боротьби за «національне розкріпачення України», але й десятків «заслужених для української науки і українознавства діячів». У спеціальній рубриці «Некрологія» було вміщено понад 80 коротких повідомлень про життя і діяльність цих людей. «Україна» залишається чи не єдиним джерелом вивчення діяльності Історичної секції ВУАН, особисто її голови.

Грушевський був одним з найактивніших авторів журналу. За час його існування він опублікував там більш як 20 ґрунтовних статей, близько 50 рецензій і оглядів, десятки заміток, некрологів, реплік.

Слід зазначити, що Грушевський послідовно дотримувався декларованого у першому номері часопису застереження про те, що журнал не буде публікувати матеріалу, який «безпосередньо належить до історії Компартії і революції (Жовтневої.—Р. П.)». Мабуть, не без тиску цензорів у №6 за 1927 р. було вміщено статтю «Десятиліття Жовтневої революції і українська наука», написану Гермайзе. Але про Жовтень у ній немає навіть згадки. Адже Грушевському та його учням ідейно і духовно близькою була Лютнева революція. Саме тому №1—2 за цей же рік розпочинався посвятою десятим роковинам визволення України від царського панування. Тут же подано спогади про березневі дні 1917 р. у Києві.

Позиція Грушевського щодо спрямованості журналу зумовлювалася його політичними поглядами, насамперед неприйняттям комуністичної ідеології. Один з його критиків — З. Гуревич прямо заявив, що академік навіть не пробує «коккетувати з марксизмом». Популярність «України» непокоїла керівництво відділу преси ЦК КП(б)У. Порівнюючи це видання з журналами «Червоний шлях», «Життя і революція» та іншими, автор одного з оглядів, підготовленого для згаданого відділу, визнавав: «Набагато більшим впливом серед верхів української інтелігенції, захоплюючи частково і її низи, користується «Україна» проф. Грушевського, хоч вона й видається на радянські гроші». До речі, порівняно з громадсько-політичними журналами тираж «України» був невеликим — 700—800 примірників.*

На наш погляд, журнал «Україна» (який Грушевський вважав спадкоємцем друкованого органу Українського наукового товариства у Києві) заслуговує на ґрунтовне монографічне дослідження, неупереджену оцінку вкладу цього унікального видання в українську історіографію.

Якщо в цілому оцінити науковий доробок Історичної секції ВУАН, то кінець 20-х років став періодом найбільш плідної праці співробітників кафедри, численних комісій і самого Грушевського. У цей час вийшли в світ кілька випусків «Записок Історико-Філологічного Відділу», II—IV книги «За сто літ», наукові збірники за 1928—1929 рр., «Український архів» та ще кілька видань. Всі вони видані під редакцією Грушевського. Під керівництвом К. Грушевської підготовлено I—III випуски наукового щорічника «Первісне громадянство та його пережитки на Україні». Читачі отримали черговий том «Історії України—Руси» Грушевського.¹⁰

* У 1924—1931 рр. вийшли 42 номери журналу.

¹⁰ Записки Історико-Філологічного Відділу.— Кн. XVII.— К., 1928; Кн. XX.— К., 1928; Кн. XXIV.— К., 1929; За сто літ.— К., 1928—1929.— Кн. II—IV; Науковий

Саме в цей час було підготовлено багато рукописів, які планувалося видати у наступні роки, але, на жаль, репресії проти Грушевського та керованих ним установ перервали задуману роботу. Більшість цих матеріалів, у тому числі й з історичної спадщини Грушевського, було втрачено. Хотілося б вірити, що не назавжди.

Кінцем 1929 р. позначена остання спроба керівництва республіки залучити Грушевського до керівних органів ВУАН. Вона була зроблена на фоні критики вченого і його учнів з боку істориків-марксистів. Можна з упевненістю стверджувати, що її ініціатором виступив Скрипник. Сьогодні важко реконструювати спонукальні мотиви наркома освіти. Мабуть, було поєднання особистих симпатій і політичного прагматизму. Вже був готовий сценарій процесу «Спілки визволення України», за яким проходило понад 40 представників української інтелігенції, в тому числі Єфремов, Ніковський, Гермайзе, Слабченко та ін. Керівництво республіки мало зважати на реакцію на нього членів академії і не в останню чергу Грушевського.

22 листопада Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання «Про Академію наук». Було намічено новий склад президії ВУАН, до якого включено Заболотного — президент, Воблого і Шліхтера* — віце-президенти, Корчак-Чепурківського — неодмінний секретар. Скрипникові доручалося провести переговори з Грушевським про його входження до президії. Однак, мабуть, великої надії на те, що останній погодиться, не було, бо тут же робилося застереження: «у випадку відмови членом президії висунути т. Яворського». Як і очікувалося, Грушевський відмовився ввійти до складу президії ВУАН.

Через кілька днів зібралися загальні збори академіків. На пропозицію Воблого поза чергою розглядалося питання про «Спілку визволення України». В його обговоренні взяли участь академіки Соколовський, Палладін, Корчак-Чепурківський. Багалій оголосив проект резолюції, в якій таврувалися ганьбою контрреволюційні змовники, «що назвали себе «Спілкою визволення України», що даремно намагаються ніби під національним прапором, а на ділі в інтересах заклятих ворогів українських трудящих мас зірвати непереможне будівництво Української Соціалістичної Радянської Республіки». Резолюція була прийнята одноголосно.¹¹ Отже, й академік Грушевський проголосував за політичний осуд тих, кого «залучили» до «СВУ». Піднімав руку і, мабуть, не мав і гадки про те, що через рік тими ж режисерами з ДПУ йому буде відведена керівна роль у новій «контрреволюційній» організації.

19 грудня 1929 р. ВУАН направила привітання Сталінові з нагоди дня його народження, в якому запевнила ювіляра, «що вона твердо ітиме шляхом єднання науки і праці, непохитно стоятиме на фронті будівництва соціалістичної культури, здійснюючи заповіт Леніна, що тільки під проводом переможного пролетаріату та його Комуністичної партії зможе людство дійти до кращого майбутнього, до комунізму».¹² Текст вітального листа був підготовлений чи схвалений президією, і Грушевський, напевне, не мав до нього відношення.

збірник за 1928 рік.— К., 1928; Науковий збірник за 1929 рік.— К., 1929; Український архів.— К., 1929.— Т. I; Чернігів і північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали.— К., 1928; Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова.— К., 1928; Первісне громадянство та його пережитки на Україні: Примітивна культура і її пережитки на Україні, соціальна преісторія, народна творчість в соціологічному освітленні. Науковий щорічник за редакцією К. Грушевської за 1927 р.— К., 1928.— Вип. 1—3; Грушевський М. Історія України—Руси. Тому дев'ятого перша половина (Хмельниччина, роки 1650—1653).— К., 1928.

* Шліхтер і Затонський влітку 1929 р. були обрані дійсними членами ВУАН. Перший за спеціальністю економічні, другий — хімічні науки.

¹¹ Вісті Всеукраїнської Академії наук.— 1929.— № 11-12.— С. 18—19.

¹² Там же.— С. 54.

1930 рік посилив політичний дискомфорт академіка. Він пізніше визнав, що його лякали масштаби і форми колективізації, ліквідація куркульства як класу, суцільне винищення трудових мас, яким присягався служисті соціаліст Грушевський. Політична реакція, яка посилилася у суспільному житті країни, не минула й академії. Поновилися нападки на Яворського. У середині лютого Політбюро ЦК КП(б)У зажадало, щоб він відмовився від посади члена президії ВУАН, на яку нещодавно його рекомендувало.

19 квітня завершився процес у справі «СВУ». За вироком суду Єфремов та інші її «члени» отримали різні строки тюремного ув'язнення. У зв'язку з цим перед ВУАН було поставлено вимогу негайно вивести Єфремова і Слабченка зі складу академії, а Яворському запропоновано добровільно вийти з її президії. Наркомату робітничо-селянської інспекції доручалося негайно розпочати чистку апарату ВУАН. Святкування її десятиліття черговий раз перенесли, цього разу на весну 1931 р.¹³

Після розгрому «СВУ» в пресі була розгорнута відповідна масова пропагандистська кампанія. З статтями на дану тему виступили керівники ідеологічного фронту республіки Скрипник, Любченко, Хвиля¹⁴, в яких цілеспрямований удар завдавався по Єфремову. Про Грушевського у цих публікаціях не було і згадки. Лише А. Річицький у статті «Національна програма українського соціал-фашизму»¹⁵, розвінчуючи ідеолога і теоретика «недобитків української есерівщини» М. Шаповала, наголошував на спорідненості його з Винниченком—Грушевським, але вказував, що теоретичні засади останніх порівняно з Шаповаловими виглядають як «наївні іграшки».

Розпочата навесні 1929 р. дискусія в середовищі істориків-марксистів УСРР не вщухала. З огляду на це не відбувся навіть їх з'їзд. Наприкінці року до ЦК КП(б)У доповідню записку направив науковий співробітник Інституту історії партії М. Волін. Головне її вістря цього разу було спрямоване проти керівника інституту Рубача. Він звинувачувався у тому, що жодного разу не виступив ініціатором боротьби проти буржуазної історіографії, гальмував викриття «яворщини» (очевидно, малася на увазі пропозиція зберегти Яворського як комуніста-історика.—*Р.П.*), фактично вів «опортуністичну критику». Йому інкримінувалася також «ревізія ленінізму», «спорідненість з Каменевим», «немарксистські підходи» тощо. Волін, зокрема, наголошував: «Не дивлячись на те, що на Україні існує ціла школа буржуазних істориків (Грушевський, Багалій та інші) зі своїми організаційними центрами, друкованими органами і кадрами, буржуазна історіографія не отримала скільки-небудь рішучого і систематичного відпору з боку істориків-марксистів. До цього часу не розгромлені теоретичні концепції істориків—фашистів (Слабченко, Гермайзе та інші)»¹⁶. Для виправлення становища автор записки пропонував вжити «відповідних» заходів.

З обранням дійсними членами ВУАН Скрипника, Шліхтера, Затонського, а також зростанням у ній партійного про шарку там була створена більшовицька фракція, яку очолив Скрипник. На її розгляд Політбюро ЦК КП(б)У стало передавати питання про політичне становище в академії. Зокрема, 11 грудня 1930 р. на засіданні комфракції обговорювалося питання «Про стан у ВУАН». У прийнятій нею постанові зазначалося, що останнім часом в академії посилилася групова боротьба між Воблим і його групою (Яснопольський, Шмальгаузен, Птуха та інші) та Грушевським, Новицьким й іншими. Воблий звинувачувався у тому, що не зробив належних висновків з процесу «СВУ», вперто і настирливо проводив антикомуністичну лінію при доборі кадрів. «Грушев-

¹³ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 6, спр. 184, арк. 34.

¹⁴ Більшовик України.— 1930.— № 5—6, 8, 9—10.

¹⁵ Там же.— № 5-6.— С. 30—41.

¹⁶ Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 20, спр. 3100, арк. 163—195.

ський, зберігаючи надалі позицію відрубності, протиставлення і окремішності від позиції і лінії Комуністичної партії, перейшов до виявлення цих позицій назовні». Зокрема, він звинувачувався у неконкретних виступах, поширенні чуток про його утиски, написанні анонімних заміток для західної преси і т. д.

Ці групи оцінювалися як різні за політичним спрямуванням: Воблого — як російської великодержавної орієнтації, Грушевського — як українського націоналістичного гатунку. Проте разом вони складали «невизначений блок». Все це, на думку комфракції, становило загрозу ВУАН і вимагало вжиття заходів для «переборення знахабнелих ворожнечо-класових елементів». Було визнано «за конче потрібне посилити ідеологічну боротьбу з Грушевським і його теоріями шляхом зачитання рефератів з критикою його поглядів, шляхом поміщення рецензій і шляхом виступів у самій ВУАН».

У той час, коли керована Скрипником комфракція академії прагнула боротися проти Грушевського цивілізованими методами, в ДПУ завершувалася розробка плану більш радикальних заходів. Фабрикувалася ще масштабніша, ніж «СВУ», справа так званого «Українського національного центру» («УНЦ»). Його головою і був «поставлений» академік Грушевський.

Керівництво республіки вирішило використати саме цей вже апробований метод боротьби з в цілому пасивною політичною опозицією, до якої входила частина української інтелігенції. 22 березня 1931 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У голова ДПУ УСРР Балицький доповів про справу «УНЦ» і дістав дозвіл на проведення чергової репресивної акції. Не викликали заперечень з боку вищого партійного і державного керівництва республіки і наміри ДПУ щодо Грушевського. Наступного дня його було заарештовано.

(Далі буде)

Одержано 23.05.91

Освещаются последние годы жизни М. С. Грушевского на Украине, развертывание борьбы против него со стороны официальной историографии.

150-річчя

з дня народження М. П. Драгоманова

В. Г. Сарбей (Київ)

До поглядів М. П. Драгоманова на національне питання

В статті проаналізовано основний зміст національної програми М. П. Драгоманова як загалом, так і щодо конкретного розв'язання «українського питання». Автор розповідає, як ставилися до неї сучасники — послідовники і опоненти видатного українського вченого і суспільно-політичного діяча — І. Я. Франко, М. І. Павлик, М. С. Грушевський, В. І. Ленін та ін., розкриває своє бачення драгомановської творчої спадщини в контексті Декларації про суверенітет Української РСР, Закону про державність української мови та інших документів, прийнятих Верховною Радою республіки в наш час.